

DE PRIMAAT IN HET FRANSE HUIS OF EEN BISSCHOPSWAPEN MET ALLURE

Dat de Mariaplaats en haar directe omgeving (kerk)historisch een van de meest interessante gedeelten vormt van de Utrechtse stad binnen de singels is wel voor geen enkele belangstellende nieuw¹). Anders wordt het wellicht wanneer we in de twintigste eeuw belanden, en als er verborgenheden te ontdekken zijn, die zelfs de aandachtige en meer deskundige toeschouwer op het eerste gezicht ontgaan. Aan de noordkant van de plaats, recht tegenover Het Glazen Huis, bereikt men via een onderdoorgang het oude claustrale huis Mariaplaats 19. De wandelaar passeert aan zijn rechterhand een bordje met de wijsheid „Een goede buur is beter dan een verre vriend“, hier in november 1984 door de SHV aangebracht. Dit gebeurde bij gelegenheid van de openstelling van het wandelgebied Clarenburg. Wie dat betreedt staat vrijwel direct voor het massieve, geel geverfde huis, waarom het hier begonnen is.

Tot 1937 was dit huis de residentie van de oud-katholieke aartsbisschop van Utrecht. In het genoemde jaar vestigde de toen pas gekozen Andreas Rinkel zich metterwoon in de Emmalaan. Daarna ging Mariaplaats 19 in andere handen over²).

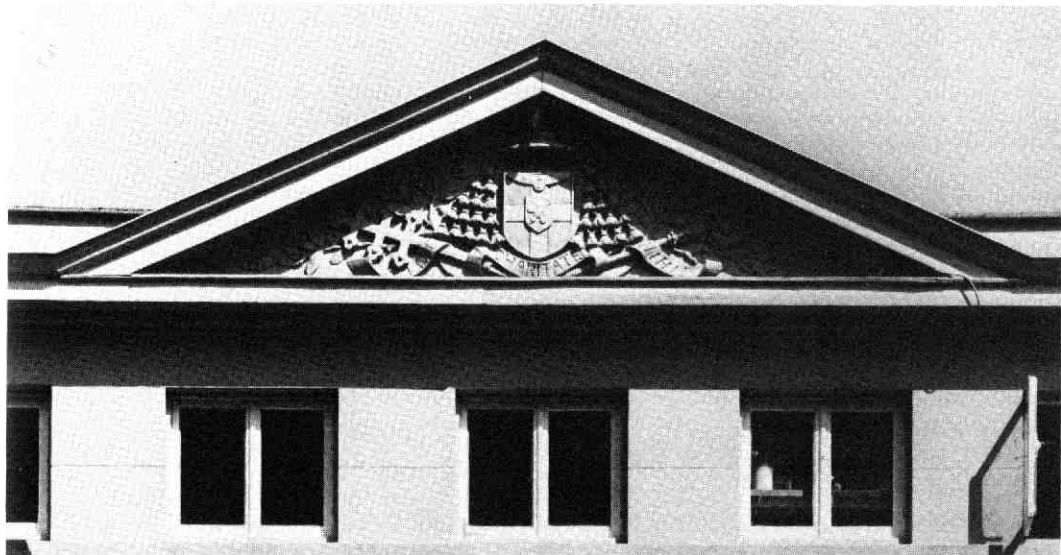
In oud-katholieke kring werd het huis vrij algemeen „Het Franse Huis“ genoemd, en wel naar de Franse uitwijkingen die hier in het laatste kwart van de achttiende eeuw een toevlucht vonden. De laatste Fransman die er woonde, was Jean-Baptiste Mouton, die als theoloog van de cleresie optrad, en onder meer redacteur was van de *Nouvelles ecclésiastiques*, het

blad van de tegenstanders van de beruchte constitutie *Unigenitus Dei Filius* van 1713. Na Mouton's dood werd het huis eigendom van de oud-katholieke gemeente³).

De tamelijk saai voorgevel van het vroegere bisschopshuis doet vanzelf de blik omhooggaan. Daar bevindt zich, in het fronton, een royaal en duidelijk uitgevoerd bisschopswapen. Het is dat van Gerardus Gul, oud-katholiek aartsbisschop vanaf 1892. Hij stierf in die waardigheid in het bisschopshuis op 9 februari 1920⁴).

Het wapen is er gedurende zijn episcopaat aangebracht, en wel in 1904, bij de grote en ingrijpende verbouwing die het „paleis“ dat jaar onderging⁵). De Rotterdamse beeldhouwer Simon Miedema (1860-1934) vervaardigde het. Gul kende de kwaliteit van zijn werk, omdat Miedema in 1889 een Christusbeeld had vervaardigd voor de oud-katholieke Vituskkerk aan het Melkpad te Hilversum, waarvan de bisschop destijds bouwpastoor was⁶). In 1905 bracht architect P. A. Weeldenburg na voltooiing van de verbouwing van het Franse Huis voor het beeldhouwwerk in het fronton van de hand van Miedema de som van f 110 in rekening⁷).

Gerardus of Gerrit Gul, een boerenzoon uit Egmond aan Zee, moet persoonlijk een bescheiden man zijn geweest, die liefst op de achtergrond bleef en daar ook uitstekend voldeed. Als bestuurder noch als theoloog vertoonde hij opzienbarende kwaliteiten. In het wapen dat we voor ons zien is hij echter te werk

Het wapen van aartsbisschop Gul in het fronton van Mariaplaats 19. In de top van de driehoek is een uitsteeksel te zien, dat niets met de heraldiek van doen heeft. Het is een spotje dat het geheel desgewenst kan verlichten. Gem. Archiefdienst Utrecht.

Gerardus Gul, oud-katholiek aartsbisschop van Utrecht. Gem. Archiefdienst Utrecht.

gegaan met een exuberantie die zijn naam eer aandeed.

Laat ons eerst het schild en zijn externe kerkelijke ornamenten beschrijven. Het wapen is dat van het Aartsbisdom Utrecht: een Latijns kruis van zilver (wit) op een veld van keel (rood). Daarop is een hartschild aangebracht waarop een aanvliegende duif is uitgebeeld, symbool van de heilige Geest (vgl. Mt. 3, 16 en parallelplaatsen). Over het schildhoofd is een pallium gedrapeerd, het onderscheidingsteken van een aartsbisschop. Het schild bevindt zich voorts gekruist door een prelatenhoeft, aan weerszijden voorzien van koorden die eindigen in vijftien kwasten, gerangschikt in vijf oplopende reeksen⁸). Onder het wapenschild is op een gekrulde banderol het devies of de wapenspreuk van een bisschop Gul aangebracht: „Sine charitate nihil” (Niets zonder de liefde), wellicht een zinspeling op 1 Kor. 13: „Als ik de liefde niet heb, ben ik niets” (vers 2). De Latijnse tekst zoals hij hier is aangebracht komt niet letterlijk in de Vulgaat voor.

Onder het schild bevinden zich voorts gekruist een bisschoppelijke kromstaf (links voor de drager) en een drievoudig draagkruis (rechts). Het geheel is geplaatst tegen een achtergrond van loofwerk.

Band met Rome

Het eerste externe ornament dat de aandacht prikkelt is het pallium dat over het veld van het wapenschild is opgehangen. Heraldisch is daarvan te zeggen dat het een elegante schikking lijkt, maar dat het zondigt

tegen de regel dat een buiten het schild aangebracht element er ook werkelijk buiten hoort te blijven. Theologisch en ecclesiologisch is het pallium op dit schild echter van meer belang. Het pallium is namelijk een veelzeggend symbool dat grote macht aanduidt.

Al vanaf de vroege middeleeuwen - Bruno Heim spreekt zelfs van het begin van de vierde eeuw - tot op de dag van heden is het het liturgisch onderscheidingsteken bij uitstek van patriarchen, metropoliëten en residerende aartsbisschoppen⁹).

Het bestaat uit een witte wollen band versierd met zwarte kruisjes, die ringvormig om de schouders ligt. Bovendien hangt het ongeveer 30 cm over borst en rug van de drager, bij wie het met gouden spelden op het kazuifel bevestigd wordt.

Al eeuwenlang is het het teken van de aartsbisschoppelijke macht, en, omdat het door de paus wordt overgereikt of toegezonden, een symbool van eenheid en verbondenheid met de Apostolische Stoel¹⁰). Dit laatste is opmerkelijk bij een bisschop, die formeel in schisma met de paus leefde sedert de kerk, wier hoofd hij was, in 1723 door een bisschopskeuze buiten Rome om die eenheid had verbroken¹¹). Dat het hier niettemin is aangebracht, wijst erop dat deze aartsbisschop van Utrecht, als opvolger van Willibrord, zichzelf zonder meer gerechtigd achtte het te voeren. Van hun kant wensten de „Rooms-katholieken van de oud-bisschoppelijke cleresie” de eenheid niet als verbroken te beschouwen, en bisschop Gul meer in het bijzonder was erop gespist de kloof met Rome niet nog dieper te maken dan zij reeds was. Verscheidene tekenen wijzen erop dat hij hier uiterst omzichtig manoeuvreerde.

Zo heeft weliswaar het kapittel na de verkiezing van Gul voor het eerst na 1723 de uitslag ervan niet meer aan de paus bericht - de ondervinding had geleerd dat hierop steevast de excommunicatie volgde -, maar heeft de gekozene zelf na zijn wijding daarvan achteraf wel kennisgegeven aan de toenmalige paus, Leo XIII, daarbij de hoop uitsprekend dat voor zijn kerk spoedig de tijd zou aanbreken waarin „rechtvaardigheid en vrede elkaar kunnen omhelzen”¹²). Het antwoord van Rome luidde zoals kon worden verwacht: de ban.

Een ander signaal dat erop wijst dat Gul de gemeenschap met Rome en de universele kerk niet wenste te riskeren, is het feit dat hij de naam van de paus in het begin van de Romeinse canon, centraal gebed tijdens de mis, wilde handhaven.

Toen de invoering van de volkstaal in de eredienst ter sprake kwam, die in 1909 haar beslag kreeg, vroegen de bisschoppen van Haarlem en Deventer zich af of dit niet de gelegenheid was de naam van de regerende paus nu eindelijk maar te elimineren. Gul toonde zich hiervan een tegenstander. Tevergeefs overigens: Haarlem en Deventer kregen hun zin, in het Nederlandse misboek verviel de naam van de paus¹³).

Zo was Gul tevens, als bewonderaar van de strenge spiritualiteit van Port Royal, tegen de opheffing van het verplichte priestercelebaat gekant. Ook hier heeft hij alleen maar tijdelijk als rem kunnen functioneren: twee jaar na zijn dood werd de ont koppeling van

priesterambt en celibaat in de oud-katholieke kerk een feit¹⁴).

Al met al is het opvoeren van een pallium van Gul's kant zeker geen zinledig heraldisch vertoon geweest. Al is het hem door Rome nimmer verleend, hij heeft er voor wat hemzelf betreft zijn positie tegenover de Stoel van Petrus mee willen markeren. Het is hem van die zijde niet in dank afgenomen.

Primaats-allure sinds 1889

Kan men van het pallium zeggen dat het tot de aartsbisschoppelijke insignia behoort, bepaald meer pretentie, of moeten we zeggen: een andere pretentie, hebben het draagkruis en de aantallen kwasten die van de Romeinse hoed afhangen. Het drievoudig kruis, ook wel „twee maal herkruiste kruis“ genoemd, wordt vaak gezien als een pauselijk embleem, en wordt dan ook op veel plaatsen het pauskruis genoemd¹⁵). Formeel schijnt het nimmer een pauselijk kenteken te zijn geweest¹⁶), in de praktijk funktioneerde het echter wel als zodanig en wel tot op heden¹⁷). Voor een aartsbisschop geldt dat hij een dubbelarmig kruis voert, voor een bisschop is het een enkelvoudig kruis.

De reeks van vijftien kwasten aan weerszijden overtreft eveneens die welke een aartsbisschop toekomt. Aan een aartsbisschoppelijke hoed zijn twee maal tien kwasten bevestigd. Vijftien ziet men er slechts bij kardinalen en patriarchen¹⁸). Ook hier is dus, heraldisch gesproken, de aartsbisschoppelijke maat overschreden.

De achtergrond van deze patriarchale allures en de neiging tot een primaatskarakter van dit wapen lijkt gelegen in de Verklaring van Utrecht van 1889, ook wel de „Unie van Utrecht“ genoemd, tot stand gekomen onder Gul's voorganger Johannes Heykamp¹⁹). Deze was het gevolg van de oud-katholieke bewegingen in Duitsland en Zwitserland, later ook in andere Europese landen en in de Verenigde Staten, en wel als uitvloeisel van een protest tegen de dogmatisering van de pauselijke onfeilbaarheid en het jurisdictieprimaat op het eerste Vaticaanse concilie in 1870²⁰). De genoemde kerkelijke gemeenschappen beschouwden Utrecht als hun moederkerk, en kennen de aartsbisschop een ere-primaat toe. Hij werd dan ook de voorzitter van de bisschoppenconferentie die om de twee jaar vergaderde.

De Utrechtse kerk beleefde in de eerste decennia van de twintigste eeuw mede dank zij deze doorbreking van haar isolement een periode van bloei en verhoogd zelfbewustzijn²¹). Dit wapen lijkt daarvan een duidelijke demonstratie. Zo is het de zichtbare manifestatie van een tijdperk.

Ev. Meijsterlaan 87
Utrecht

Ton H. M. van Schaik

Noten:

1. Zie b.v. H. M. Haverkate en C. J. van der Peet, *Een kerk van papier. De geschiedenis van de voormalige Maria-kerk te Utrecht* (Zutphen, 1985). Voor ons onderwerp van meer direct belang: A. J. van de Ven, „De driehoek

Voorbeeld van het gebruik van een tweemaal herkruist kruis als pauselijk embleem. Een portret van paus Pius VI Braschi (1775-1799).

- van Sint Marie te Utrecht". *Jaarb. Oud Utrecht* 1955, 33-80. Belangrijke bouwstenen levert de door de Werkgroep Herstel Leefbaarheid gemultipliceerde doctoraalscriptie van A. F. E. Kipp, „De immunitet van St. Marie. De evolutie van een stadsbeeld“ (niet uitgegeven scriptie Universiteit Utrecht, afd. kunstgeschiedenis, 1974). Een officiële uitgave van dit werkstuk zou aanbeveling verdienen.
2. Het ongeordende archief van Het Fransche Huis bevindt zich in het Rijksarchief Utrecht en is toegevoegd aan de collectie Archief OBC.
Voor een geschiedenis van het huis: Bert van Holst, „Het Bisschopshuis“ in: *Paleizen in Utrecht* (Utrecht, Matrijns, 1986). De namen „huis Clarenburg“, „het Fransche Huis“ en „het Fransche huis Clarenburg“, worden door elkaar gebezigd. Zie b.v. *De Oud-Katholiek* 22 (1906) nr. 3 (maart) 31.
3. Over Mouton: P. Polman ed., *Romeinse Bescheiden* dl. II 1754-1795. R.G.P. 110 (’s Gravenhage, 1963) 546 en 584. Zie ook: E. Lagerwey, „De oud-katholieke begraafplaats“. *Jaarb. Oud Utrecht* 1929, 63.
4. Over Gul: B. W. Verhey, *L'Eglise d'Utrecht. Son histoire, sa vie et sa doctrine* (s.l., 1984) 107-108. P. J. Maan, „Gerrit Gul“, *Biografisch Woordenboek van Nederland I* (’s Gravenhage, 1979) 220, en de daar geciteerde literatuur.

5. M.b.t. deze verbouwing bevinden zich verscheidene stukken in het huisarchief. Over de verbouwing en de financiering ervan ook: H. W. J. Verhey, *300 jaar armenzorg. Geschiedenis van de Rooms-Katholieke Aalmoezenierskamer te Utrecht (1674-1746) en van de Oude Rooms-Katholieke Aalmoezenierskamer te Utrecht (1746-1974)* (Rotterdam, 1974) 204.
6. *De Oud-Katholiek* 6 (1890) nr. 1 (januari) 6. Miedema vervaardigde ook andere versieringen voor de kerk te Hilversum.
7. Overzicht van de afloop van de bouw van het huis Clarenburg d.d. 1 nov. 1905 - Archief Het Fransche Huis, RAU. Het werk werd uitgevoerd door de Utrechtse aannemer D. P. H. van Oort. Over S. Miedema: Pieter A. Scheen, *Lexicon Nederlandse beeldende kunstenaars 1750-1950* ('s Gravenhage, 1970) 56.
8. Ondanks een verblijf van een half jaar in Rome heeft de beeldhouwer nooit goed naar een prelatenhoed gekeken. Hij laat de beide koorden tevoorschijnkomen uit de bol van de hoed.
9. Bruno Bernard Heim, *Kerkelijke heraldiek van 1270 tot Johannes Paulus II* (Averbode/Helmond, 1979) 71-73. Het pallium is van oorsprong een gewaad van de keizer en een eretekene dat deze aan hoge ambtenaren verleent. Een laatste spoor van de seculiere achtergrond van het kledingstuk vormen de traditionele paardenrennen op het stadsplein van Siena, die „palio“ worden genoemd naar de mantel die voor de winnaar wordt uitgelooft.
10. Overigens is het pallium allereerst een pauselijke onderscheidingsteken. Dit geldt te meer nu de kroning met de tiara in onbruik is geraakt. Bij de laatste officiële ambtsaanvaarding, die van Johannes Paulus I en Johannes Paulus II resp. op 3 september en 22 oktober 1978, legde de eerste kardinaal-diaken de paus het pallium op met de volgende formule in het Latijn: „Gezegend zij God, die u gekozen heeft tot herder van de gehele kerk en die u heeft bekleed met het stralende gewaad van het apostolisch ambt. Moge u hier op aarde vele jaren roemrijk regeren tot u, geroepen door uw Heer, het gewaad van de onsterfelijkheid zult bezitten in het Rijk der hemelen“.
11. P. Polman, *Katholiek Nederland in de achttiende eeuw* (3 dln. Hilversum 1968) I, 269-289. A. H. M. van Schaik, „Het Utrechtse schisma van 1723. Een opstand van de middenkaders“. *Communio. Internationaal Katholiek Tijdschrift*, VI (1981) nr. 5/6 (nov.) 468-474.
12. Psalm 85 (84) v. 11.
13. Notulen van de bisschoppenvergadering te Haarlem op 13 april 1907 - RA Utrecht Archief OK Kerk, map 1 Nederland.
14. Interessante stukken m.b.t. de cellibaatsdiscussie in de Nederlandse oud-katholieke kerk in RA Utrecht, Archief OK Kerk, map 2 s.v. celibaat.
15. Zo b.v. J. J. M. Timmers, *Symboliek en iconographie der christelijke kunst* (Roermond-Maaseik, 1947) 324. Ook: P. Gerlachus, „Vormen van het kruis“, *De Katholieke Encyclopedie*, XV (Amsterdam-Antwerpen, 1952) 913-914.
16. Heim, *Kerkelijke heraldiek*, 75. B.S., „Pauskruis“, *Liturgisch Woordenboek*, II (Roermond, 1968) 2182.
17. Zo voerde paus Johannes Paulus II het tweemaal herkruiste kruis bij de opening van „het heilig jaar der Verlossing“ op 25 maart 1984. Daarvoor was het in tientallen jaren meer gebruikt. Ook het gebruik van dit kruis schijnt overigens aan te leunen tegen het voeren van de middeleeuwse scepter bij wereldlijke vorsten.
18. Op dit gebied heerste lange tijd geen uniformiteit. Tot de Romeinse Congregatie voor de Ceremoniën in 1832 voor de kardinaalshoed het aantal kwasten vaststelde op vijftien aan elke zijde. Heim, *o.c.*, 162 (D. 13). Overigens behoren de kardinaalshoeden sinds paus Paulus VI tot het verleden.
19. A. R. Heyligers, *De oud-katholieke kerk* (5de druk, s.l., 1966) 26-28.
20. P. Polman, „De historische achtergrond van het oud-katholicisme“. *Concilium* 1 (1965) nr. 7 (sept.) 150-156.
21. J. Visser, F. Smit, P. J. Maan, *Onafhankelijk van Rome, toch katholiek. 250 jaar oud-katholieke geschiedenis* (Hilversum, 1973) 76.

DE IDENTIFICATIE VAN EEN FOTO

HET COLLEGE VAN COLLECTANTEN VAN DE GEREFORMEERDE KERK

De hierbij afgedrukte foto toont het College van Collectanten van de Gereformeerde Kerk te Utrecht. Een uniek plaatje, waarop vooral de plechtige gelaatsuitdrukkingen, de witte boorden en de sobere omgeving opvallen. Op de voorgrond een tafel waarop de attributen van de zojuist beëindigde vergadering zijn achtergebleven: theeopjes, dikke sigaren, paperassen en boeken (een opengeslagen bijbel?). De foto werd aangetroffen in de archieven van de Gereformeerde Kerk te Utrecht, waarvan de inventarisatie inmiddels op een oor na gevild is. Het was een verademing om te midden van de rijstebrijberg van Gereformeerde stukken het archiefje van het College van Collectanten tegen te komen: klein, overzichtelijk en voorzien van de nodige „gezellige stukken“, zoals programma's van busreisesjes. Bovendien sprak de foto van het plechtige gezelschap tot de verbeelding. Het was wel

intrigerend, dat er twee dames op afgebeeld stonden, want het College bestond alleen uit heren. Waren de dames introducées? Was er ondanks de sombere gezichten iets te vieren? Op de foto zelf was geen enkele aanwijzing te vinden, zelfs geen jaartal. Alleen de naam van de vervaardiger was op de passe-partout afgedrukt: N.V. Vereenigde Fotobureaux Amsterdam. Uit een aan de foto gehecht briefje kon worden afgeleid, dat het ging om het College van Collectanten, maar zeker was dit niet. Een nader onderzoek was dus gewenst. De kleding van het geportretteerde gezelschap duidde op de jaren twintig van deze eeuw. Misschien was het maken van de foto als hoogtepunt vermeld in de jaarverslagen van die tijd. Helaas, dat bleek niet het geval te zijn, maar er werd wel gewag gemaakt van een feestje: de heer W. te Gussinklo vierde in 1928 zijn 25-jarig jubileum als collectant.